

बालापराधीनां व्यवहारपरिवर्तने प्राच्यमनोवैज्ञानिकसिद्धान्तानाम् अवलोकनम्।
(An overview of eastern psychological theories in changing the
behavior of delinquent children.)

Dola Pahari

Asst. Professor, Department of B.Ed., Hope Institute of Bengal.

Email-dola.pahari87@gmail.com

Abstract:

किशोर-अपराधः किम्? किशोर-अपराधस्य अर्थः अस्ति यत्, ये नाबालिगाः (युवकाः) अवैध-व्यवहारं कुर्वन्ति, ये वैधानिक-बाहुलतायाः आयुः न प्राप्तुवन्ति अधिकांशेषु राज्येषु तत् वयः १८ वर्षाणि यावत् भवति। किशोरअपराधः एकः कानूनीपदः अस्ति यः वर्णयति यत् नाबालिगाः कदा वैधानिकवयोः १८ वर्षाणि प्राप्तुं पूर्वं अवैधव्यवहारं कुर्वन्ति। १८ वर्षाणाम् अधः वयसः न्यूनगम्भीराः अपराधाः प्रायः स्थितिअपराधरूपेण वर्गीकृताः भवन्ति परन्तु यदि अपराधः अधिकः गम्भीरः भवति, यथा वधः, बलात्कारः वा तर्हि अपराधः किशोरअपराधः इति गण्यते। किशोरैः क्रियमाणाः अधिकांशः अपराधाः न्यूनगम्भीराः भवन्ति, यथा द्वात्रावासः, कफ्यू-उल्लङ्घनं, नाबालिग-मद्यपानं च। एते प्रायः स्थिति-अपराधाः इति मन्यन्ते न तु किशोर-अपराधः। परन्तु किशोरवयस्कानाम् उपरि हत्या, बलात्कारः, चोरी वा इत्यादीनि गम्भीराणि अपराधानि अपि आरोपयितुं शक्यन्ते। एते किशोर-अपराधः इति गण्यन्ते स्म। कालिदासवचनानुगुणं शैशवे बालाः अभ्यस्थविद्याः क्रीडासक्ताः भवेयुः। परमाधुनिके काले बालाः विषयैषिणाः भूत्वा कुमार्गप्रवृत्ताः दरीदृश्यन्ते। अत्यन्तं खेदस्यविषयो यत् सर्वशिक्षाभियानस्य विस्तृतव्याप्तौ सति पूर्णसाक्षरतानां प्राप्तुं न शक्ताः वयमाकिं प्रचीने भारते वैदिकपरम्परायां सर्वोन्नतसांस्कृतिककाले अपि बालापराधिनः सन्ति वा? अन्यथा बालापराधनिर्मूलनार्थं किं कृतवन्तः?

Keywords: दण्डः, अपराध, नाबालिग, हत्या, बलात्कारः, वैदिकपरम्परा।

भूमिका –

"यदि प्रत्येकस्य सज्जनस्य अतीतः भवति तर्हि प्रत्येकस्य अपराधिनः भविष्यं भवति।"

-इति महात्मा गान्धीः। बालकाः आज्ञाकारिणः, आदरपूर्णाः, सगुणाः च भवेयुरित्यपेक्षा भवति। तथापि कतिपयाः बालकाः परिस्थितेः कारणात्, सामाजिकरूपेण विधिरूपेण च अनुपालनं कर्तुं असमर्थाः भवन्ति। एते बालकाः प्रायः अपराधव्यवहारे संलग्नाः भवन्ति यत् किशोर अपराधः इति ज्ञायते। किशोर-अपराध-दोषस्य परिणामाः कठोरः भवितुम् अर्हन्ति, परन्तु

नियमभङ्गं कुर्वन्तः सर्वे नाबालिकाः समानरूपेण व्यवहारं न कुर्वन्ति। किशोरन्यायव्यवस्थायाः प्रौढ-आपराधिकन्यायव्यवस्थायाः च मध्ये महत् अन्तरम् अस्ति। किशोरव्यवस्था दण्डस्य अपेक्षया पुनर्वासस्य विषये अधिकं ध्यानं ददाति इति ज्ञायते। तथा च किशोराणां निबन्धनार्थं भिन्नाः प्रक्रियाः सन्ति, यत्र विशेषतया नाबालिगानां कृते निरोधकेन्द्राणि अपि सन्ति। किशोर-अपराधः अवैध अपराधेषु अकिशोराणां संलग्नतां निर्दिशति। यदा किशोरस्य क्रिया समाजाय हानिकारकं सिद्धं भवति तदर्थं च सः किशोर-अपराधः इति वक्तुं शक्यते। संशोधनेषु सिद्धं जातं यत् येषु कुटुम्बेषु परिवारस्य सदस्यानां मध्ये दुर्बलः भावनात्मकः बन्धः भवति, तेषु किशोराः अपराधिनः भवन्ति। प्राच्यग्रन्थेषु अनेकान्युद्धरणानि नैतिकसिद्धान्ताः च मानवीयव्यवहारस्य मूलतः परिवर्तनार्थं समुपलभ्यन्ते इति धिया व्यवहारपरिवर्तनार्थं तेषां सिद्धान्तानां सङ्ग्रहणं विधेयम्।

बालापराधप्रकाराः

- व्यक्तिगत-अपराधः - व्यक्तिगत अपराधः तावत्पर्यन्तां सीमानं निर्दिशति यत्र आपराधिककार्यं कर्तुं केवलम् एकः एव व्यक्तिः सम्मिलितः भवति तथा च तस्य कारणं व्यक्तिगत-अपराधिनि अन्तर्गते एव भवति। होली तथा ब्रॉनर, अल्बर्ट बन्दुरा तथा रिचर्ड वाल्टर्स, एड्विन् पावर्स तथा हेलेन विट्मर, देवरी मेयर, एड्गर बोरगट्टा इत्येतेषां शोधकार्यम् अस्मिन् विचारे आधारितम् अस्ति।
- समूहसमर्थितापराधः समूहसमर्थित अपराधेषु परिसीमनम् अन्यैः सह सङ्गतिं कृत्वा भवति, तेषां मूलं व्यक्तेः व्यक्तित्वे न तथा च व्यक्तेः परिवारे एव, अपितु व्यक्तेः गृहस्य, समीपस्थसंस्कृतिषु भवति। एतादृशः वचारः श्रेथर, शौ, मेके इत्यादीनां अध्ययने उक्तम् अस्ति।
- संगठितापराधः - एतेषां विसंगतीनां विश्लेषणं १९५० तमे दशके संयुक्तराज्ये कृतम् आसीत् तथा च ततः 'विलुप्त उपसंस्कृतेः' अवधारणा विकसिता। एषा अवधारणा मूल्यानां मानदण्डानां च समुच्चयं निर्दिशति यत् समूहसदस्यानां व्यवहारस्य मार्गदर्शनं करोति। एतादृशकार्यस्याधारेण परिसीमनायोगाः पुरस्कारं प्रोत्साहयन्ति तेभ्यः व्यक्तिभ्यः विशिष्टसंबंधान् निर्दिशन्तियत् समूहमान्यताभिः नियन्त्रितसमूहेभ्यः बहिः भवन्ति। कोहेनः प्रथमः अस्य प्रकारस्य परिसीमनस्य उल्लेखं प्रथमतया कृतवान्।
- परिस्थितिगतविलम्बः अपराधः - परिस्थितिजन्यापराधः परिस्थितिविलम्बता किञ्चिद्भिन्नं विचारसरणिं प्रददाति। अत्र कल्पना अस्ति यत् अपराधः इदानीं न मूलभूतः, नियन्त्रणस्य प्रेरणानि, तस्य नियन्त्रणस्य साधनानि च प्रायः सरलाः भवन्ति। न्यूनविकसितं आवेगनियन्त्रणं, पारिवारिक प्रतिबन्धकानां न्यूनसुदृढीकरणं च यूर्ना सुकुमारकार्यस्य गहनप्रतिप्रतिबद्धतां कर्तुं शक्नोति, गृहीतस्यापि तस्य पार्श्वे हानियोग्याः अल्पतराः एव भवन्ति।

किशोर-अपराधस्य मुख्यानि कारणानि कानि सन्ति?

- एकस्मिन् मनुष्ये बहवः कारकाः सन्ति येषां कारणात् तस्य अपराधव्यवहारः भवितुम् अर्हति। यस्य अकिशोरस्य बुद्धिः न्यूनः भवति, सः सम्यक् शिक्षां न प्राप्नोति अतः तस्य अपराधव्यवहारस्य सम्भावना अधिका भवति।
- पारिवारिककारकेषु प्रचलिताः पारिवारिकवरोधः, उपेक्षा, दुर्व्यवहारः च, मातापितृणां समुचितपरिवेक्षणस्य अभावः भवन्ति।
- अवैध पदार्थानाम् सेवनेन किशोराः अपराधे प्रवृत्ताः भवन्ति। तदतिरिक्तं यदा बालकः मादकद्रव्यस्य वा मद्यस्य वा प्रभावे भवति तदा तस्य विनाशकारकं, हानिकारकम् अवैधकार्यं कर्तुं अधिकतया सम्भावना भवति। गृहे बालकेन किशोरेण वा

शारीरिकदुर्व्यवहारः भवति तेन दुर्व्यवहारेण दूरं भवितुं न सामान्यम्। एतत् प्रायः जनान् प्रति वा सम्पत्तिविरुद्धं अधिकहिंसक - अपराधरूपेण भवति।

- किशोर-अपराधः निर्धनक्षेत्रेषु अधिकः भवति। यद्यपि सर्वाणि परिसराणि अपराध-क्रियाकलाप-रहिताः न सन्ति, तथापि एतत् मन्यते यत् तेषु क्षेत्रेषु अपराधाः अधिकाः भवन्ति यत्र बालकाः समृद्ध्यर्थं अपराधं कर्तव्यं इति अनुभवन्ति।
- गर्भावस्थायां मातुः धूम्रपानस्य तस्याः बालस्य विघटनकारी-व्यवहारस्य च (हचिन्सन्, पिकेट्, ग्रीन, वाक्सलेग् च) इत्येतयोः मध्ये अपि सम्बन्धः ज्ञातः वर्तते। तदतिरिक्तं प्रसवकालीनजटिलताभिः सह जायमानानां बालकानां हिंसकव्यवहारस्य सम्भावना अधिका भवति।
- मनोवैज्ञानिकैः बालकैः सह कृतस्य व्यवहाराध्ययनस्य अनुसारं बालकः किमपि दुष्कृतं करोति यतोहि तस्य मनः तत् कर्तुं प्रेरयति। अन्येषु शब्देषु सः तत् कर्तुम् इच्छति इति कारणतः करोति।
- आनुवंशिकीक्षेत्रे कृतसंशोधनात् स्पष्टं भवति यत् गुणसूत्रसङ्ख्यायां वा तस्य संरचनायां वा असामान्यतायाः कारणात् भिन्नाः प्रकाराः मानसिकविकाराः अथवा असामान्यव्यवहाराः उत्पद्यन्ते।

प्राच्यमनोवैज्ञानिकसिद्धान्ता

प्रकाशाप्रकाशाश्च तस्कराः द्विविधाः स्मृताः।

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा निशायामथवा दिवा।।

शुक्राचार्यस्य कथनमस्ति यत् यः वारं वारम् अपराधवृत्तिं प्रदर्शयन्ति ते आजीवं कारागारे निरुद्धाः भवेयुः

तथा च तैः नीचकर्माणि यथा मलादीनां स्वच्छता कारणीया। कात्यायनस्याभिप्रायो विद्यते यत् प्रच्छन्नरूपेण प्रकटरूपेण वा रात्रौ दिवि वा अन्यस्य द्रव्यस्य हरणं स्तेयः इति उच्यते -

यत्परद्रव्यहरणं स्तेयं तत् परिकीर्तितम्।

व्यक्तिः वैयक्तिकापेक्षाभिः युक्त्वा अनेकवारं नितान्तव्यक्तिगतम् ऐक्यनिष्ठः स्वार्थी च जायते। तत्रैव सः वैयक्तिकापेक्षाभ्यः बहिर्भूत्वा अनेकैः सह संगत्य सत्-असत् इत्यनयोः विचारं कुर्वन् समष्टिगतभावेन समाजकेन्द्रीयः बहुकेन्द्रीयश्च भवन् परार्थी जायते -

दिवसेनैव तत् कुर्यात् येन रात्रौ सुखं वसेत्।

यावज्जीवं च तत् कुर्यात् येन प्रेत सुखं वसेत्।

दिवसे तत् कर्तव्यं येन रात्रौ आनन्दः संभवेत्। आजीवं तत् कर्तव्यं येन मृत्योः अनन्तरं आनन्दः जायेत्। अर्थात् प्रतिदिनं यावज्जीवं च सत्कर्म कर्तव्यम्।

यदि वयं स्वसंस्कारान् परिवर्तयामश्चेत् बाह्याचरणं स्वयमेव परिवर्तितं भवति। आध्यात्मिकज्ञानेन ध्यानेन च वयं स्वसंस्कारान् परिवर्तयितुं शक्नुमः।

एतदर्थं कुलीनानां नृपाः कुर्वन्ति संग्रहम्।

आदिमध्यावसानेषु न त्यजन्ति च ते नृपम्।

नृपः कुलीनजनान् आत्मना सह योजयन्ति यतोहि सुसंस्कारेभ्यः ते तेषामुन्नतौ सहायकाः भवितुं शक्नुवन्ति तथा च

कठिनसमेषु तेषां सहायतायाम् उद्यताः भवितुं शक्यन्ति।

महत्सु पापेषु अपराधेषु वा स्तेयः अन्यतमः इति प्राचीनभारतीयमनिषिणः निरूपितवन्तः। अन्यस्य वस्तुनः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेण हरणकर्ता स्तेयस्य दोषभाग् भावति। 'ऋग्वेदे' चौरकर्म पापकर्म अपराधकार्यमिति निगदितं विद्यते। तस्मात् रक्षितुं देवानामारधनं कृतं विद्यते-

"यो नो रसं दिप्सति दित्वो अग्ने अश्वानां गवां यस्तनूनां रिपुस्ते न स्तेयकृद्भ्रमेतु नि ष हीयतां तन्वा ना चना।।"

ब्राह्मणाय स्तेयकर्म गर्हणीयः अपराधः आसीत्। धर्मशास्त्राणि व्यवस्थापितवन्तः यत् ब्राह्मणचौरः स्वकेशान् विस्तीर्य, हस्ते शूलं धृत्वा स्वापाधस्य घोषणां कुर्वन् राज्ञां समीपे गच्छेत्। तस्मिन् चौरैः तेनैव शूलेन प्रहरणं स्यात्। यदि सः मृत्युं प्राप्नोति चेत् वरम् अन्यथा राजा तस्मै भयवचनं प्रस्तूय तं त्यजेत्। अनेन सः ब्राह्मणः दोषेण मुक्तः जायते-

"स्तेनः प्रकीर्ण केशो दधानो मुसली राजनमभियात् कर्माऽऽचक्षमाणः पूतर्वधमोक्षाभ्याम्"

क्रोधः यमराजवत् भवति, तस्मिन् क्रोधे वैतरणीनदी इव तृष्णा भवति। विद्या कामधेनुरिव फलप्रदात्री, संतोषः आनन्दवनमिव जायते। एतद् अस्माकं मनुष्याणाम् विवेके अस्ति यत् वयं कस्य चयनं कुर्मः -

क्रोधो वैवस्वतो राजा तृष्णा वैतरणी नदी।

विद्या कामदुघा धेनुः सन्तोषो नन्दनं वनम्।

अपराधस्य प्रभावाः

- किशोर-अपराधः एकः गहनः समस्या अस्ति, या न केवलं अपराधिनां पीडितान् प्रभावितं करोति, अपितु किशोर-अपराधिनः एव, तेषां परिवारं, समग्रं समाजं च प्रभावितं करोति किशोर अपराधिनः स्वयमेव स्वस्य अपराधस्य प्रभावस्य पूर्वानुमानं कर्तुं न शक्नुवन्ति, परन्तु ते एतैः अपराधैः दुर्प्रभाविताः भवन्ति।
- प्रायः एतेषां अपराधानां कारणात् किशोराः स्वतन्त्रतां नष्टं कुर्वन्ति यतः ते परिवीक्षायां स्थापिताः, अथवा कारागारे अपि स्थापिताः भवेयुः। एतेन तेषां शैक्षणिककल्याणं अपि नकारात्मकरूपेण प्रभावितं भवति यतोहि सः परिवीक्षायाः वा कारावासस्य वा समये भविष्यन्ति इति शैक्षणिकक्रियाकलापं त्यक्ष्यति।
- केषुचित् सन्दर्भेषु किशोरः निरोधार्थं आवासीयकेन्द्रे स्थापितः भवति तदा सः अधिकानुभवयुक्तैः किशोरअपराधिभिः प्रभावितः भवितुम् अर्हति एतेषां कारणात् किशोरः पुनः अपराधस्य परिणामं अधिकं प्राप्स्यति। नाबालिगस्य अपराधः भविष्ये तस्य करियर-विकल्पान् निर्दिशति, प्रभावितं च कर्तुं शक्नोति।
- कदाचित् परिवारस्य सदस्यानां कृते तेषां कुटुम्बे किशोरः अपराधी भवितुं आघातः भवति तथा च एतेन अन्येषां सदस्यानां कृते अस्थिरता, असुरक्षायाः भावः च उत्पद्यते परिवारेण विपदि किशोरस्य आवश्यकतानां सामना कर्तव्यं भवति, वकिलशुल्कं च वर्धयितुं भवति। अपराधिनः पीडितस्य प्रति अपि कुटुम्बानां नैतिकदायित्वं भवति। अपराधिनः कृते परामर्शसत्रेषु परिवाराः उपस्थिताः भवेयुः। एतत् महत्त्वपूर्णं विघ्नकरं च भवति।
- किशोर-अपराधः यौन-क्रियाकलापैः, मादक-द्रव्य-उपयोगेन, गिरोह-संलग्नता इत्यादिभिः सह निकटतया सम्बद्धः अस्ति एते सर्वे समुदायं आहतं कुर्वन्ति यतोहि ते समुदायं असुरक्षितं कुर्वन्ति, अपि च तेषां नेतृत्वे सर्वकारः सुरक्षायै,

कानूनप्रवर्तनार्थं च विद्यालये प्रचण्डधनराशिं व्ययितवान्

- यथा उक्तं, किशोर-अपराधः समुदायं, परिवारं, व्यक्तिं, तस्मिन् विशेषे निवसतां सर्वेषां च प्रभावं कृत्वा विभिन्नान् सामाजिकसमूहान् नकारात्मकरूपेण प्रभावितं करोति समस्या सर्वकारं, पुलिसं, विविधसामाजिकसङ्गठनानि, शिक्षाविदां, आस्थासमुदायं, राजनेतारः च समानरूपेण चुनौतीं ददाति।
- अन्ते अपराधस्य प्रभावः सर्वदा नकारात्मकः दुष्टः च भवति इति वक्तुं शक्नुमः।

निष्कर्षः

किशोर-अपराधः नाबालिगानां कृते वयस्क-अपराधेषु संलग्नतायाः एकः उपायः अस्ति यतः अपराध-क्रियाकलापस्य बृहत् प्रतिशतं बाल्यकाले एव मूलं भवति तथा च विश्वे प्रमुख-समस्यानां कारणं भवति अद्यत्वे एषः प्रमुखः चिन्ताविषयः जातः, तस्य विषये अधिकगम्भीररूपेण चर्चायाः आवश्यकता वर्तते। यथा यथा वयं विकासशीलदेशानां तुलने विकसितदेशानां सांख्यिकीयदत्तांशं प्रविशामः तथा तथा कठिनताः वर्धन्ते। एतेषां प्रकरणानाम् बृहत् प्रतिशतं चोरी, चोरी च योगदानं ददाति इति अवलोकितम्। अपराधव्यवहारस्य विकासं निवारयितुं विशेषतया तस्य निकटतया अवलोकनं करणीयम्। मातापितृभिः यत् अन्तरं त्यक्तं भवितुम् अर्हति तत् पूरयितुं विद्यालयाः अपि बालकानां पृष्ठभूमिं पश्यन्तु। गृहे हिंसायां संलग्नस्य बालकस्य अथवा अपराधी मातापितरौ यस्य बालकस्य परामर्शं दातुं शिक्षकाः अपि साहाय्यं कर्तुं शक्नुवन्ति। मातापितरः स्वसन्ततिनां सङ्गतिप्रकारस्य निकटतया निरीक्षणं कुर्वन्तु। तेषां बालकाः उत्पादकसामाजिकक्रियासु निरताः सन्ति इति सुनिश्चितं कुर्वन्तु। बालकानां अपराधिनः भवितुं सम्भावना न्यूनीकर्तुं साहाय्यं करिष्यति। शिक्षकाः छात्राणां उपरि प्राच्यमनोवैज्ञानिकसिद्धान्तानां प्रासंगिकता विषये दृष्टिपातं कुर्वन्तु येन ते उत्तमकार्येषु संलग्नाः भवेयुः।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- भार्गव, महेश विशिष्ट बालक, आगरा: एच.पी. भार्गव बुक हाउस (2007).।
- Crime and mental disease or deficiency: 1933. U.S. Dept. Commerce. Washington: U.S. Govt. Printing Office, 1936.
- Bromberg, W., and C.B. Thompson: The relation of psychosis, mental defect and personality types to crime. J. crim. Law Criminal, 1937, 28, 70-89.
- Burt, C. : The young delinquent. (3d Ed.) London: University of London Press, 1938.
- Children in the courts, 1938 and 1939. U. S. Dept. Labour, Children's Bureau Publ. No. 280. Washington: U.S. Govt. Printing Office, 1942.
- कालिदासग्रन्थावली, प्रधानसम्पादकः मिथिला प्रसादस्त्रिपाठी, प्रकाशिका
- कालिदाससंस्कृतअकादमी, उज्जैन, वर्षम्-2008 ई., तृतीयसंस्करणम्।

- रामायणम् - महर्षि वाल्मिकी, गीता प्रेश, गोरक्षपुर।
- दशरूपकम् – धनिकधनञ्जयश्च, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी।
- काव्यादर्श-महाकवि दण्डी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
- मालविकाग्निमित्रम्-महाकवि कालिदास, मोतिलाल बनारसी दास। महाभारत-व्यास-गीताप्रेस, गोरक्षपुर।
- धर्मशास्त्र का इतिहास – पी.वी.काणे।
- चाणक्यनीति-चाणक्य, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली।
- अपराध एवं दण्ड-प्रतिभा त्रिपाठी, राका प्रकाशन, इलाहाबाद।

Citation: Pahari, D., (2024) “बालापराधीनां व्यवहारपरिवर्तने प्राच्यमनोवैज्ञानिकसिद्धान्तानाम् अवलोकनम्”, *Bharati International Journal of Multidisciplinary Research & Development (BIJMRD)*, Vol-2, Issue-8, September-2024.